

NEKA RAZMIŠLJANJA O POSLJEDICAMA EPIDEMIJE CRNE SMRTI 1348. GODINE U DUBROVNIKU

SOME REFLECTIONS UPON THE IMPACT OF THE BLACK DEATH EPIDEMICS IN 1348 IN DUBROVNIK

Dr. sc. Gordan Ravančić

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10

HR-10000 Zagreb

gordan@isp.hr

Primljeno / Received: 18. 3. 2006.

Prihvaćeno / Accepted: 20. 9. 2006.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 314.424:616.9] (497.5 Dubrovnik) „13”

338.14:616.9] (497.5 Dubrovnik) „13”

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Sažetak

U ovom članku autor analizira neka pitanja o utjecaju crne smrti iz 1348. na oblikovanje društvenog života Dubrovnika tijekom sljedećih desetljeća te je li to bila prekretnica dubrovačkog razvoja. Svi izvori svjedoče o velikom demografskom padu. Međutim, zasad nije moguće točnije utvrditi razmjere demografskoga gubitka. S druge strane, velik utjecaj na gospodarstvo neupitan je jer je demografski pad uzrokovao trajni porast cijena. Prema svemu sudeći, epidemija je izazvala velik strah i osvijestila mnoge o vlastitoj smrtnosti i malenkosti pred onim što su smatrali božanskom providnošću. Samim time kuga 1348. godine bila je tek prvi udarac na mentalne sklopove i shvaćanja onodobnih ljudi. Čini se da su preživjeli mislili da su nakon epidemije “izbjegli” najgorem. Međutim, njihov stav prema bolesti u osnovi se nije promijenio. Tome u prilog zorno svjedoči činjenica da su gotovo jednako pogubne bile i epidemije tijekom 60-ih godina istog stoljeća. Djelovanje dubrovačkih vlasti u obuzdavanju bolesti u gradu ostalo je jednako nedjelotvorno kao i tijekom pogubnih mjeseci 1348. godine.

Promjena svijesti o epidemiji i mogućnosti njezina sprečavanja i kontrole može se uočiti tek nakon 1377. godine i uvođenja prve karantene. Iz svega navedenog proizlazi da je epidemija s polovice 14. stoljeća označila samo prvi korak u mijeni društvene stvarnosti srednjovjekovnog Dubrovnika. Odnos prema životu i smrti značajnije će se promijeniti tek učestalim pojavama epidemije u gradu i njegovoj okolici. Međutim, pri tome nikako ne treba izostaviti druge gospodarske i političke čimbenike koji su nesumnjivo pridonijeli toj mijeni.

Ključne riječi: crna smrt, kuga, Dubrovnik, srednji vijek

Key words: Black Death, plague, Dubrovnik, Middle Ages

Iako je epidemija iz 1348. godine u Dubrovniku trajala samo nekoliko mjeseci, izvorna grada svjedoči da je ostavila dubok trag u društvenom tkivu grada. Naime, nespremni za epidemiju takvih razmjera, kojoj nisu znali pravi uzrok niti su za nju imali odgovarajući lijek, Dubrovčani su problemu pristupili pragmatično. Dok su dubrovačke vlasti s jedne strane

pokušavale riješiti nastale probleme administrativnim putem, sami su građani pokušavali s jedne strane pobjeći iz zaraženoga grada, a s druge “osigurati” oporučnim legatima što sigurniji prijelaz na “onu stranu” ako crna smrt zakuca na njihova vrata. Njezina kasnija pojavljivanja tijekom istog stoljeća dodatno će angažirati cijelu zajednicu da iznađe način suočiti se s takvim problemima.

Demografska slika

Iako je prilično teško govoriti o demografskoj strukturi i gibanjima u srednjovjekovnim društvima, za očekivati je da je epidemija poput crne smrti ostavila velik trag na demografskoj slici društvene zajednice kao što je Dubrovnik. Razlozi nemogućnosti preciznih istraživanja leže u činjenici da za razdoblje polovice 14. stoljeća uopće ne postoje precizni popisi stanovništva.¹ Ipak, postoje neki pokazatelji demografskih gibanja stanovništva u srednjovjekovnim društvima. Kao prvo, treba navesti razne vrste urbarijalnih knjiga i poreznih popisa u kojima su popisivana davanja svakog pojedinog domaćinstva. Iako ova vrsta izvora ne predstavlja detaljan popis stanovništva, ipak se iz podataka sadržanih u njima mogu izvući neki podaci o gustoći naseljenosti pojedinog područja.²

Pri tome treba imati na umu i prirodno demografsko kretanje - prirast i mortalitet - svake pojedine zajednice te specifičnosti u tim gibanjima u pogledu društvenih grupa. Naime, već je odavno u historiografiji primijećena veća smrtnost djece (posebno novorođenčadi) i žena u predmodernim društvima, a visok postotak smrtnosti zabilježen je i među muškarcima koji su navršili prosječno očekivanu životnu dob od 25 godina.³ Razlozi ovakve smrtnosti bili su u lošim higijenskim uvjetima života i vrlo često slaboj prehrani. Osim toga, i bitno je veći natalitet u srednjovjekovnim društvima, koji je nužno slabio imunološki sustav žena.⁴ Ako se uzme u obzir i niz gladnih godina koji je prethodio samoj epidemiji, postaje jasnije zašto je crna smrt u Europi naišla na “plodno tlo”.⁵

Istraživanja su pokazala da je učinak crne smrti bio najpogubniji u mjestima visoke gustoće naseljenosti. Izvorna građa gradskih sredina Španjolske, Italije i južne Francuske pokazuje da je u gradskim naseljima epidemija uzrokovala izravni gubitak stanovništva od

¹ Usporediti npr.: Rinaldo Comba, “Il rilevamento demografico: prima e dopo la peste nera” u *La peste nera: Dati di una relata ed elementi di una interpretazione - Ati del XXX Covegno storico internazionale* održan u Todi, 10. - 13. listopada 1993., ur. Enrico Menestò (Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, 1994.), 155-173; Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge: The Boydell Press, 2004.), 145-150.

² Philip Ziegler, *The Black Death*, (London: Penguin Books, 1998.), 30-31; Comba, *Il rilevamento demografico*, 165-164 i 167-170; Benedictow, *The Black Death*, 257-272. Potonji naslov sadrži i vrlo detaljnu listu radova na temu problema povijesne demografije i crne smrti.

³ Vidjeti npr.: A. J. Coale i P. Demeny, *Regional Model Life Tables and Stable populations* (New York: Academic Press, 1983.), 31-34; Benedictow, *The Black Death*, 248-256; Jean-Noel Biraben, “L'hygiène, la maladie, la mort” u *Historie de la population française* (Pariz: nema izdavača, 1988.), 425.

⁴ No bez obzira na visok natalitet, prirodni prirast nije bio naročito visok zbog visokog mortaliteta.

⁵ O velikoj gladi s početka 14. stoljeća detaljnije vidjeti npr.: B. H. Slicher van Bath, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850)* (Torino: Einaudi, 21972), 166-177; N. J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe* (New York: Longman, 31980.), 134-137; Lopez, *Rodenje Evrope*, 345. Vidi i: Lynn Harry Nelson, *The Great Famine (1315-1317) and the Black Death (1346-1351)* (http://kuhttp.cc.ukans.edu/kansas/medieval/108/lectures/black_death.html, zadnji put mijenjano 1. ožujka 2002.); Henri Pirenne, *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.), 159-160.

oko 60 posto.⁶ Istina, podaci za ove tri regije donekle variraju, no ipak mislim da ukazuju na određeni obrazac razmjera smrtnosti u gradovima na Sredozemlju. Dok je za Španjolsku prosječni gubitak iznosio 60-65%, u Italiji (primarno Toskana) je taj gubitak iznosio 50-60, a u južnoj Francuskoj oko 60%. Iako su te procjene zasnovane na fragmentarnim podacima koji ne pokrivaju cijelo razdoblje ni cjelokupne teritorije ovih zemalja, važno je primijetiti u kojoj se mjeri podudaraju procjene gubitka. Stoga smatram da bi se, uz razumnu dozu suzdržanosti, moglo aproksimirati da je navedeni gubitak prosjek demografskoga gubitka u zajednicama s gušćom naseljenošću te većom protočnošću ljudi i roba.

Crna je smrt imala poguban demografski učinak i na istočnoj jadranskoj obali. O tome svjedoči i zadarski registar građanskih parnica od 1351. do 1353. godine.⁷ Naime, svi slučajevi zabilježeni u tom registru odnose se na potraživanje ostavština ili pak proglašenje presuda vezanih uz ostavine nakon što je crna smrt poharala Zadar. No, iako ove parnice posredno govore o razmjerima epidemije i demografskog pada u Zadru polovicom 14. stoljeća, u nedostatku drugih izvora koji bi pomogli u kvantificiranju broja žrtava, ovaj registar ipak nudi samo površan uvid u strahotnost posljedica epidemije crne smrti. I fragmenti kroničarskog spisa poznatog pod nazivom *A Chuteis tabula* vrlo slikovito svjedoče o velikoj smrtnosti uzrokovanoj crnom smrću u onodobnom Splitu.⁸

U sklopu takvih razmišljanja postavlja se pitanje demografskih posljedica epidemije crne smrti i u Dubrovniku. Imajući na umu sačuvanu izvornu građu,⁹ istraživač u slučaju Dubrovnika, nažalost, mora priznati da nije ostalo sačuvano ništa što bi moglo pripomoći u procjeni broja stanovnika grada prije i neposredno nakon prolaska morije. Nikakvi popisi poreza, nikakve detaljnije urbarijalne knjige nisu ostale sačuvane. Jedini izvori koji bi ponešto mogli reći o demografskom stanju su notarske knjige miraza (*Libri dotium notariae*) koje se čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku. Naime, prvi svezak te serije odnosi se na 1348. i 1349. godinu.¹⁰ Međutim, podaci sadržani u ovome svesku, nažalost, ne mogu mnogo pomoći jer u nedostatku drugih izvora, broj sklopljenih brakova i isplaćenih miraza neposredno nakon epidemije ne može mnogo reći o demografskom stanju zajednice.¹¹

S druge strane, podaci što ih donose kronike i drugi narativni izvori na prvi se pogled čine zanimljivima i privlačnima za razmatranje demografskih posljedica crne smrti na stanovništvo Dubrovnika. Iako se ti podaci brojčano sasvim ne poklapaju, vidljive su

⁶ Benedictow, *The Black Death*, 273-337.

⁷ O samom izvoru vidi detaljnije: Gordan Ravančić, "Curia Maior Ciuilium - Najstariji sačuvani registar građanskih parnica srednjovjekovnog Zadra (1351. - 1353.)". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. 43 (2001.): 85-160.

⁸ *A Cuthes Tabula*, ur. Vladimir Rismondo, u *Legende i kronike* (Split: Književni krug, 1977.), 185-202. (dalje: *A Cuthes Tabula*). Iako se smatra da je autor teksta ove kronike, koja je ostala sačuvana samo u fragmentima, anonimni pripadnik patricijske obitelji Cuthes koja se kasnije nazivala Jeremija (Se Geremia), neki autori navode da je ime autora Marin de Chuteis. Vidi npr.: Vladimir Bazala, "Calendarium pestis (I)" *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae* II./1 (1962.): 52.

⁹ O izvornoj građi za proučavanje crne smrti u Dubrovniku vidjeti: Gordan Ravančić, "Prilog proučavanju crne smrti u dalmatinskom gradu (1348. - 1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra" *Povijesni prilozi* 26 (2004.): 7-18.

¹⁰ *Libri dotium Notariae*, 32, sv. 1 (Državni arhiv Dubrovnik) obuhvaća razdoblje od 10. studenoga 1348. do 16. kolovoza 1349. godine.

¹¹ Na ovom mjestu treba napomenuti da su istraživanja epidemija u talijanskoj Toskani i Umbriji pokazala da se u postkužnom razdoblju broj sklopljenih brakova gotovo redovito značajno povećavao te je rasla i stopa nataliteta. Vidjeti u: Samuel K. Cohn Jr., "The Black Death: End of a Paradigm" *The American Historical Review* 3/107 (2002.): 731-734.

neke sličnosti. Naime, podatak o 300 umrlih bogatijih pučana provlači se kroz gotovo sve sačuvane kronike. Međutim, istodobno nije moguće zaključiti na temelju čega su kroničari došli do tog podatka. Slično tome, dubrovački su kroničari broj preminulih vlastelina tijekom epidemije većinom procjenjivali na 273. Ipak, tu postoje i veće varijacije jer ostali narativni izvori donose značajno manje procjene, od kojih je u najstarijem - *Opera pia* - ta procjena najmanja i iznosi "samo" 110 preminulih vlastelina (vidjeti tablicu).¹²

izvor	vrijeme nastanka	broj umrlih vlastelina	broj umrlih bogatijih pučana	broj ostalih umrlih stanovnika
Opera pia, sv. 3	14. stoljeće	110	--	10.000
Ragnina	15. stoljeće	273	300	10.000
Razzi	16. stoljeće	173	300	7000
Gundulić	17. stoljeće	273	300	6000
Rastić	18. stoljeće	273	--	6000
Anonim	vjerojatno 17. stoljeće	170	300	1000

Kao i u slučaju preminulih bogatijih pučana, nije moguće ustanoviti odakle su dubrovački kroničari crpili podatke o umrlim vlastelinima. Naime, za ovo razdoblje nisu sačuvani nikakvi detaljniji popisi dubrovačke vlastele. Jedini podaci na temelju kojih bi se moglo ponešto zaključiti su popisi vršitelja javnih službi, kojima su povremeno priključivani i popisi članova dubrovačkih vijeća.¹³ Između tih popisa vijeća za razmatranje gubitaka među vlasteoskim rodovima najzanimljiviji su popisi članova Velikoga vijeća jer su tu bili popisani svi muški vlastelini stariji od 20 godina. Međutim, zapisnici dubrovačkih vijeća u ovom razdoblju bilježe te popise samo za nekoliko godina u prvoj polovici 14. stoljeća,¹⁴ a za 40. godine - osobito 1347., 1348. i 1349. - popisi svih članova Velikoga vijeća nisu ostali zabilježeni.¹⁵ Na temelju ovih sačuvanih podataka ipak je moguće nešto reći o brojnosti dubrovačke vlastele u prvoj polovici 14. stoljeća. Prebrojavanjem zapisanih vijećnika može se doći do zaključka da je njihov broj prije epidemije iznosio oko tri stotine.¹⁶ Iako pitanje brojnosti vlastele u ovom razdoblju nije sustavno obrađivano, i drugi pokazatelji, poput popisa podjele zemljišnih dobara vlasteoskim rodovima, upućuju na to da je broj muških vlastelina u 14. stoljeću bio

¹² Tablica je načinjena na osnovi podataka iz: *Opera pia*, s. 92, fol. 9, Državni arhiv Dubrovnik (dalje: *Opera pia*); *Croniche ulteriori di Ragusa - probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*, ur. N. Nodilo, u *Scriptores* vol. II., *Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium* vol. 25. (Zagreb: JAZU, 1893.), 391 (dalje: Gondola); Serafino Razzi, *La storia di Ragusa*, ur. Giuseppe Gelcich (Dubrovnik: Editrice Tipografia Serbo-Ragusea, 1903.), 66-67 (dalje: Razzi); *Cronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, ur. N. Nodilo, u *Scriptores* vol. II., *Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium* vol. 25. (Zagreb: JAZU, 1893.), 131 (dalje: Resti); *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa - aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache*, ur. S. Nodilo, u *Scriptores* vol. I., *Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium* vol. 24. (Zagreb: JAZU, 1883.), 39 (dalje: Anonim); *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina*, ur. S. Nodilo, u *Scriptores* vol. I., *Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium* vol. 24. (Zagreb: JAZU, 1883.), 228 (dalje: Ragnina).

¹³ *Monumenta Ragusina* sv. 1, 11-14, 68-69, 276-277; *Monumenta Ragusina* sv. 2, 41-42, 81-83; Irmgard Mahnken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, sv. 1 (Beograd: SANU i Naučno delo, 1960.), 8; Janeković Römer, *Okvir slobode*, 62-63.

¹⁴ *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 10, *Monumenta Ragusina - Libri reformationum*, sv. 1, ur. Ivan Tkalčić, (Zagreb: JAZU, 1879.), 11-14 (dalje: *Monumenta Ragusina* sv. 1); Irmgard Mahnken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, sv. 1 (Beograd: SANU i Naučno delo, 1960.), 8.

¹⁵ Vidjeti: *Monumenta Ragusina* sv. 1, 251-287; *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 13, *Monumenta Ragusina - Libri reformationum* vol. 2, ur. Franjo Rački (Zagreb: JAZU, 1882), 1-92. (dalje: *Monumenta Ragusina* sv. 2).

¹⁶ *Monumenta Ragusina* sv. 1, 11-14; Mahnken, *Dubrovački patricijat*, 8-9.

oko 300.¹⁷ Ako se uzme u obzir da je u onodobnim uvjetima na 1000 muškaraca dolazilo više od 1000 žena,¹⁸ može se pretpostaviti da je ukupan broj vlastele u tom razdoblju bio u najmanju ruku nešto veći od šest stotina duša. No, bez obzira na ovakve procjene ukupnog broja vlastele tijekom 14. stoljeća, pitanje točnosti kroničarskih procjena o ljudskim gubicima tijekom epidemije i dalje ostaje otvoreno.

Ako se promatra prisutnost dubrovačkih vlastelina na sjednicama Velikog vijeća polovicom 14. stoljeća, ne može se uočiti neka veća promjena tijekom 1348. godine. Međutim, pritom valja imati na umu da su dubrovački vijećnici u svibnju 1348. odlučili pomaknuti dobnu granicu članstva u Velikom vijeću sa 20 na 18 godina.¹⁹ No, s obzirom na to da nakon tog akta nije slijedio popis ili sumarni izvještaj iz kojeg bi bilo vidljivo koliko je novih članova došlo u Veliko vijeće, danas je nemoguće utvrditi bilo kakve točnije brojeve pa jedini pokazatelj ostaju navedene kroničarske procjene.

Ako se svrne pogled na brojčane procjene ostalih umrlih stanovnika tijekom epidemije crne smrti, istraživač se nalazi pred još većom nedoumicom. Iako je i kod ovih procjena vidljivo da su mladi kroničari preuzimali podatke od starijih, raspon ovih procjena je relativno velik, od 10.000 do "samo" 1000 preminulih. Međutim, valja imati na umu da brojčani podaci u narativnim izvorima rijetko kad imaju statističku funkciju. Brojevi koje iznose srednjovjekovni kroničari imaju prije svega svrhu stvoriti dojam kod čitatelja. Ove procjene od 6, 7 ili 10 tisuća stoga ne treba uzimati kao realne brojeve preminulih tijekom epidemije. Imajući to na umu, kao i nekonzistentnost kroničarskih procjena demografskog gubitka, istraživač se mora zadovoljiti vrlo okvirnim zaključkom da je epidemija crne smrti imala strahotan učinak na populaciju Dubrovnika.

S druge strane, demografska istraživanja, ili bolje reći procjene, pokazuju da je krajem 13. stoljeća grad imao oko 3500 stanovnika. Isti broj stanovnika, prema tim autorima, grad je imao i na kraju 14. stoljeća. Prema istim istraživanjima, demografski pad uzrokovan epidemijom crne smrti i njezinim ponavljanjima tijekom stoljeća iznosio bi malo vjerojatnih 1000 duša.²⁰ Te su procjene donesene na osnovi podataka iz sačuvanih kronika, izračuna mogućeg broja stanovnika s obzirom na površinu gradskog prostora te uz pretpostavku ravnomjernog prirasta stanovništva.²¹ Naime, uzimajući u obzir da se grad u drugoj polovici 13. stoljeća prostirao na oko 13 ha te uzevši u obzir da je vjerojatna prosječna naseljenost po hektaru gradskog prostora bila nešto više od 150 stanovnika, dolazi se do pretpostavke da grad i njegovo podgrađe imaju u tom razdoblju oko 2000 stanovnika.²² Shodno takvim pretpostavkama, uz dinamiku porasta stanovništva dolazi se do procjene od 3500 stanovnika tijekom 14. stoljeća, pri kojoj bi na 1 ha dolazilo oko 270 stanovnika. Međutim, ako se uzmu u obzir neki drugi izračuni i procjene broja stanovnika po hektaru u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim

¹⁷ Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990.), 59-60.

¹⁸ Usporediti zajedno s literaturom koja se tamo navodi: Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*, 39 i 61.

¹⁹ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 25.

²⁰ Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*, 39.

²¹ Isto, 38-39 i 49-51. Vidjeti i literaturu koja se tamo navodi.

²² Prema takvim mjerilima, Dubrovnik je mogao imati maksimalno 6500 stanovnika. Vidjeti tablicu procjena prosječne naseljenosti u srednjovjekovnim gradskim naseljima i literaturu koja se tu navodi: Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*, 27-29.

gradovima, dolazi se do podatka o 170 stanovnika na hektar u srednjovjekovnom Zadru, odnosno oko 600 stanovnika na hektar u gradovima poput Trogira i Splita.²³

Istodobno, mislim da nije nevažno imati na umu politička zbivanja 40-ih i 50-ih godina 14. stoljeća, odnosno rat koji se tih godina vodi u zaleđu dalmatinskih gradova.²⁴ Zadar, Trogir i Split zasigurno su bili više pogođeni ratnim operacijama nego što je to bio slučaj u Dubrovniku.²⁵ Smatram da je broj stanovnika grada jednim dijelom ovisio i o ratnim zbivanjima te da u razmišljanja o gustoći naseljenosti svakako treba uvrstiti i ovu komponentu. Shodno tome, trebalo bi sučeliti spomenute procjene broja stanovnika i izvršiti neke korekcije te pretpostaviti da je prosječna naseljenost Dubrovnika od oko 270 stanovnika na hektar bila u prvoj polovici 14. stoljeća mnogo veća.

Osim toga, brojne pretpostavke na kojima se grade navedene procjene već na prvi pogled bude sumnju i čine se nepouzdanima, pogotovo ako se te pretpostavke sučele s rezultatima istraživanja o smrtnosti uzrokovanoj crnom smrću u drugim sredozemnim regijama. Naime, procjene gubitaka europskog stanovništva samo u kontinentalnom prosjeku iznose oko jednu trećinu. Istodobno, brojna istraživanja i historiografski naslovi ukazuju na veći demografski gubitak u zajednicama s visokom fluktuacijom ljudi i roba.²⁶ Mislim da se možemo složiti da je društveni i gospodarski razvoj Dubrovnika, kao i ostalih gradskih zajednica na istočnoj jadranskoj obali, uvelike usporediv s istovrsnim razvojem gradskih zajednica Italije. Osim toga, prva polovica 14. stoljeća vrijeme je gospodarskog uzleta i demografskog rasta. Već je izloženo da bi dosadašnja razmišljanja o prosječnoj gustoći naseljenosti u Dubrovniku trebalo preispitati i vrlo vjerojatno pretpostavljati da je bila mnogo veća od dosad prihvaćene. Imajući sve to na umu, smatram da bi se Dubrovnik, kao grad s osobitom trgovačkom orijentacijom, svojim demografskim gubitkom trebao uklapati u prosjek izračunat za područja Italije, Španjolske i južne Francuske (60%), a ne u obrazac prihvaćen kao kontinentalni prosjek.

Ako bi se slijedio ovakav obrazac pri kojem demografski gubici iznose mnogo više od jedne trećine, proizlazi da je grad prije 1348. godine imao mnogo više stanovnika nego što se dosad mislilo. Naime, ako se i prihvati dosadašnja pretpostavka da je grad u drugoj polovici 14. stoljeća - dakle nakon epidemije crne smrti, imao oko 3500 stanovnika,²⁷ jednostavnom računom dolazi se do zaključka da je stanovništvo Dubrovnika u prvoj polovici 14. stoljeća bilo mnogo veće. Približna brojka od oko 8500 do 9000 stanovnika grada i njegova podgrađa otvara nova pitanja i mogućnosti reinterpretacija. Naime, mislim da pretpostavka prema kojoj maksimalni broj stanovnika srednjovjekovnog i ranomodernog Dubrovnika ne može biti veći od 6500,²⁸ ipak nije u potpunosti točna. Ovakvu mogućnost podupiru navodi dubrovačkog

²³ Tomislav Raukar, "Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću" *Historijski zbornik* 33-34 (1980. - 1981.): 156.

²⁴ O tome vidjeti npr.: Dane Gruber, "Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju (1348-1358)", *Rad JAZU* 152 (1903): 32-161.

²⁵ O uključenosti ovih dalmatinskih gradova u sukobe ugarsko-hrvatskoga Ludovika i Venecije, osim navedenog rada Dane Grubera, vidjeti i: *Listine ob odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* sv. 3, ur. Šime Ljubić (Zagreb: JAZU, 1872.) 71, 78, 81, 86, 88-9, 111 i passim (dalje: *Listine*); *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 11, ur. Tadija Smičiklas (Zagreb: JAZU, 1913.), 441, 442, 444-5, 460 i passim.

²⁶ O tome vidjeti gore i: Ziegler, *The Black Death*, 30-31; Comba, *Il Il rilevamento demografico*, 165-164 i 167-170; Benedictow, *The Black Death*, 273-337.

²⁷ Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*, 39.

²⁸ Isto, 29.

historiografa Serafina Razzija koji smatra da Dubrovnik u njegovo vrijeme (16. stoljeće) ima 10.000 ognjišta,²⁹ iz čega proizlazi da su grad i podgrađe brojili u najmanju ruku oko 30.000 osoba. Iako se ovaj broj čini uistinu velikim, onodobni mletački izvori potvrđuju te podatke.³⁰ Imajući na umu ove brojeve te znajući da su se pojedine europske regije demografski oporavile od crne smrti tek tijekom ranog novog vijeka,³¹ postavlja se pitanje potrebe nove interpretacije demografskog razvoja srednjovjekovnog Dubrovnika.

Primjerice, imajući na umu ovakvu procjenu, podaci o gubicima koje donose kronike mogu se sagledati u novom svjetlu i ne čine se više toliko nereálnima. Naime, uzimajući u obzir da je grad imao oko 8500 stanovnika u osvit 1348. godine, brojke demografskoga gubitka od 6000, odnosno 7000, osoba, kako navode Razzi,³² Gundulić³³ i Rastić,³⁴ samo mogu potvrđivati strahotnost neposrednih demografskih posljedica crne smrti. Međutim, iako ovakva pretpostavka zvuči primamljivo, treba istaknuti da bez izvora i dodatnih istraživanja ili pronalazačenja nove metodologije izneseni podaci ostaju samo na razini spekulacije.

Gospodarstvo

Jedna od bitnih komponenti svake društvene zajednice jest njezino gospodarstvo. No, uspješnost gospodarstvenih sustava srednjovjekovnih društava u velikoj je mjeri ovisila o ljudskim resursima. Stoga su prirodne kataklizme i epidemije, odnoseći ljudske živote, nužno remetile ritam srednjovjekovnih gospodarstava.³⁵ Pri tome treba imati na umu da su gospodarski sustavi s osobitom trgovačkom orijentacijom bili osjetljiviji na ovakva kretanja.

Demografski se gubitak Dubrovnika stoga nužno odrazio i na gospodarstvo tog istočno-jadranskog grada. Sačuvana građa svjedoči da crna smrt nije u potpunosti zaustavila gospodarski život grada, iako se može uočiti da se opseg trgovačkih poslova značajno smanjio.³⁶ Ipak, epidemija nije mogla "ubiti" sve trgovačke poslove, a o tome svjedoče i podaci iz sačuvanih oporuka. Tako, na primjer, Pasko de Scesa oporukom određuje da se vosak što ga ima u Veneciji proda,³⁷ a Petar de Benuinuta svog kompanjona obvezuje da mu nađe slugu koji će poći u Veneciju obaviti neki posao sa životinjama.³⁸ Neki Mihoje Kačić oporučno određuje da se njegovih 20 bala tkanine pošalje u Veneciju i proda.³⁹ Čak su i žene

²⁹ Razzi, 180.

³⁰ *Commissiones et relationes venetae sv. 2*, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium sv. 8*, ur. Šime Ljubić (Zagreb: JAZU, 1877.), 248-249; *Commissiones et relationes venetae sv. 2*, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium sv. 9*, ur. Šime Ljubić (Zagreb: JAZU, 1880.), 73.

³¹ David Herlihy, "Population, plague and social change in rural Pistoia 1201-1430" *Economic History Review* 18 (1965.): 229.

³² Razzi, 66-67.

³³ Gondola, 391-392.

³⁴ Resti, 131.

³⁵ O učincima prirodnih katastrofa i epidemija na gospodarske sustave hrvatskog srednjovjekovlja vidjeti: Tomislav Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva* (Zagreb: FF Press, 2003.), 36-39.

³⁶ Usporediti tablice poslova trgovačkih poslova u Dubrovniku polovicom 14. stoljeća u: Dušanka Dinić, "Utjecaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika" *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960.): 20-23.

³⁷ ... *Ancora aço a Uenesia a Thome de Viciano meçine XIII de cera la quale cera posa IlmVlcXL libri et fo vendita libri XX et XV solidi (?)*... (*Testamenta Notariae*, s. 10-1, sv. 5, fol. 16-16', Državni arhiv Dubrovnik). Dalje: TN.

³⁸ TN, 10-1, sv. 5, fol. 49-51.

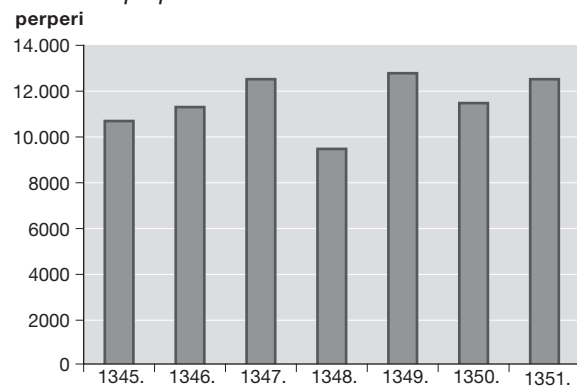
³⁹ Isto, fol. 65'.

sudjelovale u takvim poslovima pa neka Bilçe oporučno zavjetuje izvršitelje svoje oporuke da u Veneciji prodaju vreću neobrađena srebra te da prihod daju za milodare.⁴⁰

S druge strane, zanimljivo je primijetiti da tijekom epidemije u gradu izvori uistinu ne bilježe sklapanje bilo kakvih novih trgovačkih društava.⁴¹ No, razlog tome može biti i činjenica da se grad našao u administrativnom kaosu te da se kancelarija jednostavno nije stizala, uz naglo rastući broj oporuka, pozabaviti i tim poslovima. O tome bi mogla svjedočiti i odredba Velikog vijeća od 30. svibnja 1348. kojom je dopušteno kancelaru bilježiti isprave (*notare instrumenta*) zajedno s njihovim novčanim iznosima sve do dolaska novog notara.⁴² I uistinu, već u lipnju zabilježeni su prvi novi trgovački poslovi.⁴³ No, moguće je da u nesigurnim vremenima epidemije ljudi jednostavno nisu sklapali nove poslove nego su se prije svega bavili pitanjima kako spasiti vlastiti život, što ne znači da se postojeći poslovni ugovori nisu i dalje provodili.

Ipak, bilo je i onih kojima je posao i dalje bio na prvom mjestu, bez obzira na epidemiju koja je harala gradom. Tako je ostao zabilježen slučaj Luke de Gambe koji je u travnju, uz privolu kneza i Maloga vijeća, dao gradu tri milijara soli koja je bila uskladištena u dubrovačkoj luci. No, zanimljivo je primijetiti da je Luka za ovaj dar tražio dopuštenje kneza da tijekom istog mjeseca doveze u grad s Krfa tri nova milijara soli.⁴⁴ Iako je ovaj slučaj, prema mojim saznanjima, jedinstven, on vrlo jasno svjedoči da tijekom mjeseci crne smrti trgovina u gradu nije u potpunosti zamrla. Štoviše, ni unutarnja trgovina nije stala. To se posebno odnosilo na trgovinu vinom, iako je epidemija uzrokovala porast cijene.⁴⁵

Grafikon 1: Cijena zakupa dubrovačke carine izražena u perperima

naglog porasta cijene zakupa 1349. godine, vjerojatno uzrokovanog pojačanim prometom roba zbog kašnjenja isporuka tijekom 1348., cijena zakupa carine tek se 1350. ponovno vraća

Iako sve ovo svjedoči da crna smrt nije zaustavila protok ljudi i robe na istočnoj jadranskoj obali, podaci o zakupu dubrovačke carine govore o smanjenom opsegu trgovine tijekom 1348. godine.⁴⁶ Vrlo se lijepo može vidjeti da je cijena zakupa carine od 1345. lagano rasla, što nesumnjivo govori o prihodima koje su zakupnici mogli ostvariti. Sa 1348. godinom cijena zakupa carine naglo pada, što posredno govori o smanjenju zarade na toj carini, odnosno smanjenju trgovačkog prometa. Nakon

⁴⁰ Isto, fol. 35-36.

⁴¹ Vidjeti: *Diversa cancellariae*, s. 25, sv. 15 i 16 (Državni arhiv Dubrovnik). Dalje: DC.

⁴² *Monumenta Ragusina* sv. 2, 26.

⁴³ DC 25, sv. 15., fol. 132 i dalje.

⁴⁴ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 21.

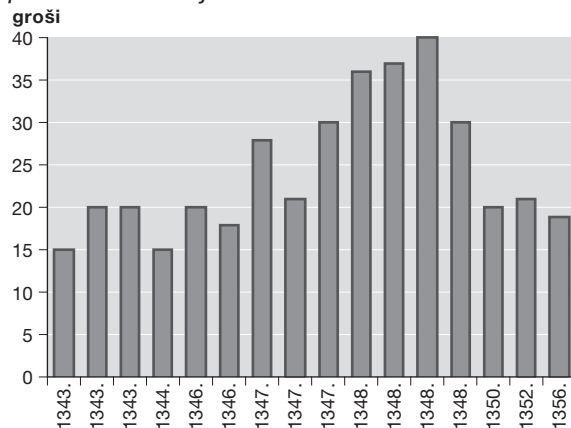
⁴⁵ DC 25, sv. 15, fol. 79-80, 81, 91, 97, 115, 128. Vidjeti grafikon kretanja cijena vina.

⁴⁶ Podaci na temelju kojih je načinjen grafikon preuzeti iz: Dinić, "Utjecaj kuge ...", 23.

u ustaljeni postupni rast. Sve to govori da se trgovina tek početkom 50-ih godina 14. stoljeća počela vraćati u raniji ritam.

Gotovo identičan trend može se uočiti i ako se prati cijena žita polovicom 14. stoljeća.⁴⁷ Na ovom je mjestu važno napomenuti da je žito u srednjovjekovnom Dubrovniku uvijek bilo vrlo cijenjena roba kao važan prehrambeni artikl kojeg je uvijek nedostajalo.⁴⁸ Naime, dubrovačko područje, bez obzira na velike zemljišne akvizicije Pelješca (i kasnije Konavala), nikad nije uspijevalo proizvesti dostatne količine žita. Kao što grafikon prikazuje, cijena žita tijekom 40-ih godina iznosila je više-manje 15-20 groša po staru,⁴⁹ da bi se već krajem 1347. ta cijena počela vrtoglavo penjati. U ožujku 1348. cijena žita dosegla je maksimum od 40 folara za jedan star žita, već u listopadu počela je padati, da bi se 50-ih godina polako vratila na raniju cijenu od oko 20 folara po staru.

Grafikon 2: Kretanje cijena 1 stara žita polovicom 14. stoljeća

U ovom je grafikonu zanimljivo uočiti skok cijene žita u ožujku 1347., dakle prije nego što je epidemija došla do dubrovačkih granica. Skok cijene žita može se objasniti činjenicom da je ono stizalo s juga Italije, dakle s područja gdje je crna smrt već kročila pa je vjerojatno i njegova cijena bila mnogo viša nego inače. Cijena žita dosegla je maksimum upravo u ožujku kada je, prema svemu sudeći, počelo pravo "haranje" crne smrti u gradu. Sve to govori da je cijena tog važnog prehrambenog artikla bila u uskoj vezi sa širenjem i haranjem epidemije.

Zapisnici dubrovačkih vijeća iz vremena epidemije mogu otkriti ponešto o trgovini žitom. Budući da je svako trgovačko putovanje u tom razdoblju trebao odobriti knez,⁵⁰ relativno bi se lako trebalo ustanoviti je li se tijekom kužnih mjeseci trgovalo žitom. Međutim, žito u grad nisu dovozili samo Dubrovčani, nego i stranci za koje nije vrijedilo ovo pravilo. Tako su dvojica trgovaca iz talijanske Savone u veljači prodala Dubrovniku brod pun žita.⁵¹ Dubrovački je knez u ime grada u travnju kupio žito od plemenitoga gospodina Polo de Podio (*nobili viro Polo de Podio*).⁵² Izvori svjedoče da su u tim poslovima sudjelovali i Dubrovčani, no čini se da je visoka cijena žita priječila općinu da im u potpunosti isplati novac koji su bili uložili u dovoz žita u grad.⁵³ Iako se općinsko žito i tijekom kužnih mjeseci

⁴⁷ Podaci na temelju kojih je načinjen grafikon preuzeti iz: Dinić, "Uticaj kuge ...", 26; O trgovini žitom tijekom 14. stoljeća vidjeti i: Dušanka Dinić-Knežević, "Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku" *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 10 (1967.): 79-131 i Bogumil Hrabak, "Tabele kretanja cena žitarica i mahunjina u Dubrovniku (1300-1620)" *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* 7 (1970.): 121-163.

⁴⁸ O važnosti žita u gospodarstvu Dubrovnika vidjeti npr.: Dinić-Knežević, "Trgovina žitom ...", passim.

⁴⁹ Dubrovački star žita iznosio je oko 98,405 l. [Milan Rešetar, *Dubrovačka numizmatika* sv. 1 (Sremski Karlovci: SANU, 1924.), 89-90].

⁵⁰ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 20.

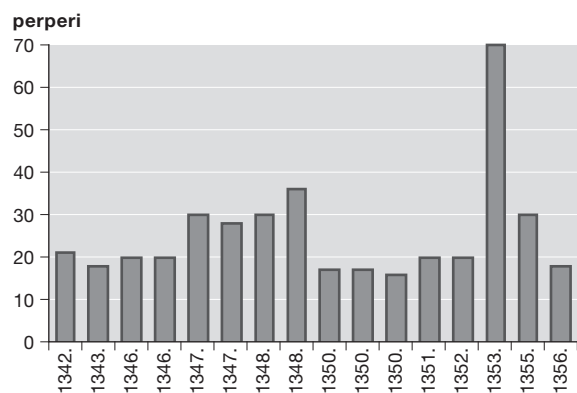
⁵¹ *DC* 25, sv. 15, fol. 90'.

⁵² Isto, fol. 105.

⁵³ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 41-43; *DC* 25, sv. 15, fol. 94.

prodavalo među pukom,⁵⁴ dubrovačke su vlasti počele raspravljati o potrebi nabave novog žita u gradu tek u kolovozu - kada je epidemija već minula.⁵⁵

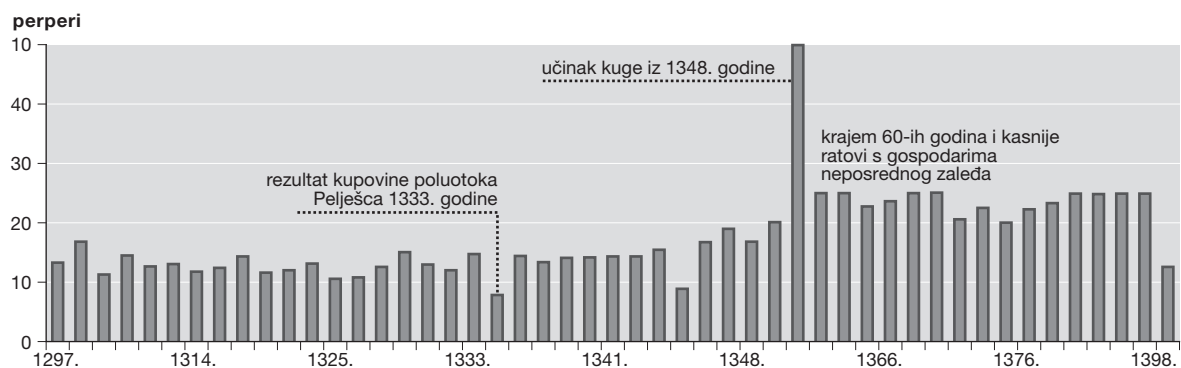
Poput žita, i sol je dubrovačkim trgovcima bila vrlo važna roba. Sol je bila važna jer je u velikim količinama prodavana u zaleđe, gdje je korištena u dohrani stoke. Osim toga, sol je bio i jedan od najčešćih konzervansa srednjeg vijeka te vrlo tražena.⁵⁶ Kao što se vidi iz grafikona, cijena soli je počela rasti već tijekom 1347., no do pravog porasta dolazi u rujnu 1348. godine.⁵⁷ Već tijekom 1350. cijena se vratila na razinu prije epidemije i tek 1353. zabilježen je slučaj iznenadnog skoka cijene na čak 35 dukata po centenaru soli. Razlog tako visokoj cijeni može se objasniti jedino činjenicom da je ta sol nije bila domaće proizvodnje, nego da je uvezena s otoka Krfa pa da je cijena prijevoza podigla cijenu soli.

Grafikon 3: Kretanje cijena 1 centenara soli sredinom 14. stoljeća

Gotovo jednaka tendencija kretanja cijena može se pratiti i u trgovini vinom.⁵⁸ Lagano variranje cijena vina (2-3 perpera za 10 vjedara)⁵⁹ tijekom 20-ih godina 14. stoljeća prekinuo je nagli pad cijene vina 1333. godine, što je zasigurno bilo usko povezano s dubrovačkom teritorijalnom akvizicijom poluotoka Pelješca. Nasuprot tome, nagli skok cijena 1348. lijepo odražava učinak epidemije na kretanje cijena vina. Tijekom kasnijih godina, kao što se lijepo može pratiti iz grafikona, cijena vina se ponovno stabilizirala.

Grafikon 4: Cijena vina tijekom 14. stoljeća

⁵⁴ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 12-14, 25.

⁵⁵ Isto, 35, vidjeti i 41-43.

⁵⁶ B. H. Slicher Van Bath, *Storia agraria dell' Europa occidentale (500-1850)*, (Torino: Einaudi, 21972.), 116-117.

⁵⁷ Podaci na temelju kojih je načinjen grafikon preuzeti iz: Dinić, "Uticaj kuge ...", 26-27.

⁵⁸ Grafikon je preuzet iz: Gordan Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.), 27. Brojčani podaci preuzeti iz: Dinić-Knežević, "Trgovina vinom ...", 58-62.

⁵⁹ Mjera za kupnju vina na veliko u srednjovjekovnom Dubrovniku bila je vjedro (*quinqum / quingo*). Dubrovačko veliko vjedro (*quingo grosso*) sadržavalo je otprilike 21 litru, a malo vjedro (*quingo parvo*) sadržavalo je 18,75 litara. Vidjeti: Mahnken, *Dubrovački patricijat*, 105.

No, tijekom tih godina cijena se ustalila na oko 5 perpera za 10 vjedara vina. Ovaj porast cijene može se objasniti dvjema činjenicama. Prva je demografski gubitak koji je prouzrokovao nedostatak radne snage, a time i povišenje nadnica; što je kao krajnju konzekvencu imalo i porast cijene vina. Drugi čimbenik su gotovo stalni mali ratovi Dubrovnika s Vojislavom Vojinovićem tijekom 60-ih godina 14. stoljeća. Tek na samom kraju stoljeća cijena vina ponovno se vratila u vrijednosti s početka stoljeća.

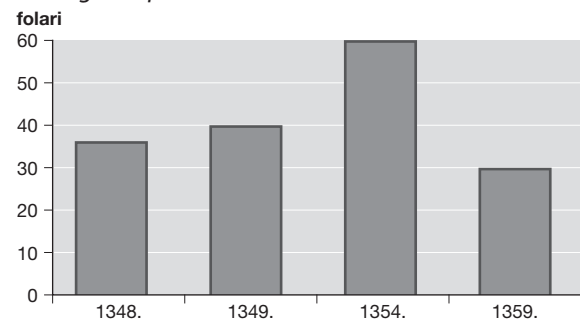
Kao što je naznačeno, demografski gubitak potaknuo je nestašicu radne snage koja se nužno odrazila na cijenu rada. Time su cijene raznih proizvoda, kao što je prikazano, nužno morale narasti nakon epidemije. Dubrovačke su vlasti već u lipnju 1348. pokušale cijenu nadničarskog rada maksimalno povećati,⁶⁰ no u tome očigledno nisu imale previše uspjeha. Kao što se vidi iz grafikona, cijena dnevnog rada nadničara/težaka nakon kuge počela je rasti već tijekom 1349., a značajno je porasla tijekom 50-ih godina. Već na kraju desetljeća cijena dnevnog rada osjetno je pala.⁶¹

Takvo kretanje cijena rada nadničara bilo je uvjetovano prije svega nestašicom radne snage koja se još nije toliko osjećala tijekom 1349. godine. Naime, čini mi se da se u godini nakon velike epidemije nisu još oporavili svi gospodarski resursi.⁶² No, oporavkom gospodarstva nedostatak radnika postao je sve zamjetniji te je i cijena dnevnog rada pratila potražnju.

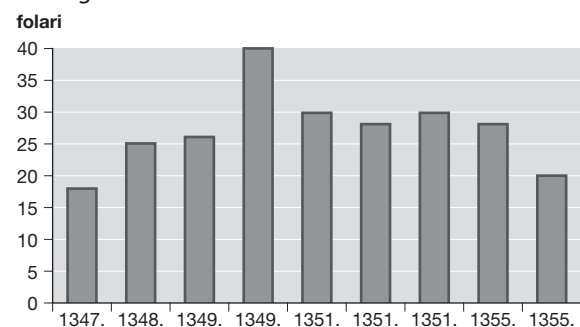
Sličan trend može se uočiti ako se prati cijena rada nadničara koji su se obvezali raditi na godinu dana. Iako se porast cijene rada može uočiti već u godini epidemije, do pravog skoka dolazi u 1349. godini. Nakon tog skoka cijena rada se tijekom 50-ih godina ponovno smanjila, ali je u osnovi ostala mnogo viša nego što je bila prije epidemije.

I cijena rada klesara/zidara narasla je u postepidemijskom razdoblju.⁶³ Zanimljivo je primijetiti da je cijena rada klesara 1348. prvo znatno opala, da bi se krajem godine ponovno naglo digla. Potom je cijena rada varirala, da bi tijekom 1352. ponovno narasla te da bi se 1355. vratila na vrijednost iz predepidemijskog razdoblja. Mislim da se

Grafikon 5: Cijena rada nadničara u vinogradu po danu

Grafikon 6: Godišnja cijena rada nadničara u vinogradu

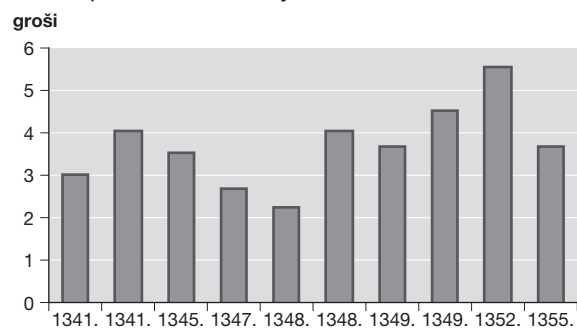
⁶⁰ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 28-29.

⁶¹ Podaci na temelju kojih je načinjen grafikon preuzeti iz: Dinić, "Utjecaj kuge ...", 15.

⁶² Naime, iako za dubrovačko područje nema direktnih podataka, spomenute zadarske građanske parnice svjedoče da se na velikom dijelu zemljišnog posjeda nije moglo raditi još na početku 50-ih godina 14. stoljeća jer su vlasnički odnosi uslijed velikog pomora ostali neriješeni. Vidjeti: Ravančić, "Curia Maior Ciuilium ...", passim.

⁶³ Podaci na temelju kojih je načinjen grafikon preuzeti iz: Dinić, "Utjecaj kuge ...", 18.

Grafikon 7: Kretanje cijena dnevnog rada klesara polovicom 14. stoljeća

bili vični radu s kamenom. Shodno potrebama takve gradnje, i cijena rada je proporcionalno rasla, no dolaskom epidemije svi su radovi na gradnji obustavljeni. Tek krajem godine, kako je prikazano u prethodnom poglavlju, ponovno se počinje raspravljati o gradnji spomenutih javnih zgrada, što upućuje na zaključak da je dotad obustavljena gradnja nastavljena. U godinama nakon epidemije, uslijed nedostatka radne snage, cijena rada majstora klesara je rasla, sukladno potrebama zajednice.

Sve to opet potvrđuje da je demografski gubitak uzrokovao prosječan porast cijene rada i time vjerojatno preživjelima osigurao bolji životni standard. Istraživanja su pokazala da se sličan porast cijene rada mogao pratiti i u drugim regijama pohananim tom epidemijom.⁶⁴ No, pitanje rasta životnog standarda istodobno je bilo “ugroženo” porastom cijena različitih proizvoda. Tek krajem 50-ih godina gospodarstvo Dubrovnika ponovno se stabiliziralo. No, crna smrt je i na tom području ostavila velik trag jer se prosjek cijena ustalio na višoj razini nego u predepidemijskom razdoblju. Osim toga, ponovni “posjeti” epidemija tijekom 60-ih i 70-ih godina istoga stoljeća nisu pridonosili potpunoj stabilizaciji života i rada srednjovjekovnog Dubrovnika.

Svijest o kugi i epidemiji općenito

Ciklična vraćanja kuge tijekom druge polovice 14. stoljeća nesumnjivo su morala ostaviti trag na stanovništvo. Kuga je postala dio svakodnevice kasnosrednjovjekovnog čovjeka. Iz današnje perspektive zanimljivo je na koji je način taj “stalni pratilac” prihvaćan, odnosno je li se svijest o kugi mijenjala s obzirom na njezinu učestalost. Na primjeru narativnih izvora i zapisnika rada dubrovačkih vijeća pokušat ću ocrtať neke smjernice i mijene u odnosu prema epidemiji. U tu svrhu bit će nužno ponoviti neke već navedene podatke kako bi se što je jasnije moguće ocrtať mijena u dubrovačkom stavu prema kužnoj epidemiji tijekom druge polovice 14. stoljeća.

Crna smrt 1348. izazvala je u gradu velik strah te su mnogi, kako svjedoče izvori, bježali iz grada vodeći se vjerojatno starom poslovičom *fuga mox, cito et longe*.⁶⁵ Uistinu, ako su

ovakav trend kretanja cijena rada klesara ne može objasniti samo nestašicom radne snage, nego i činjenicom da se tijekom polovice 14. stoljeća u Dubrovniku iznimno mnogo gradilo.

Od važnijih gradskih zdanja upravo se u tom razdoblju planira gradnja novog gradskog hospicija i hospicija, a i o gradnji nove crkve patronu uvelike se raspravljalo na sjednicama dubrovačkih vijeća. Svi ti radovi zahtijevali su brojne majstore koji su

⁶⁴ Bertha Haven Putnam, *The Enforcement of the Statutes of Labourers, during the First Decade after the Black Death 1349-1359* (New York - London: Columbia University & Longman, 1908.), 44-49 i 87-92; Samuel K. Cohn Jr., *The Cult of Remembrance and the Black Death - Six Renaissance Cities in Central Italy*, (Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 1997.), 266-267.

⁶⁵ O tome posredno svjedoči odredba dubrovačkih vlasti o zabrani napuštanja grada i distrikta (*Monumenta Ragusina* sv. 2, 20).

epidemiju smatrali djelom Svevišnjega (*Non fu peste, ma ira di Dio*),⁶⁶ onda takva reakcija ne treba čuditi. S druge strane, onima koji su hrabro ostali u gradu čini se da je jedinu utjehu pružala pobožnost i pijetet, o čemu svjedoče njihove oporuke.

Nasuprot tome, dubrovačke su vlasti pitanju epidemije pristupale administrativno, identificirajući probleme uzrokovane epidemijom, ali ne rješavajući osnovni problem - bolest koja se širila među stanovništvom. Vjerojatni razlog takvome stavu ležao je u činjenici da su i dubrovački vijećnici vjerovali da je riječ o "višoj sili". O tome zorno svjedoči i jedna od njihovih prvih odredbi vezanih uz epidemiju. Naime, kad je 19. siječnja utvrđeno postojanje epidemije na otoku Šipanu, Veliko vijeće je odlučivanje o konkretnim mjerama prebacilo na kneza i Malo vijeće, a to je uključivalo i organizaciju procesija te ostalih ritualnih obreda u slavu Gospodina i Djevice Marije.⁶⁷

I uvodni tekst trećeg sveska *Opera pia* prenosi uvjerenje o upletenosti Svevišnjeg u strahote koje su se dogodile gradu u proljeće 1348. godine.⁶⁸ Ovakav stav vjerno prenosi i dio sačuvanih dubrovačkih kronika koje gradnju nove crkve patronu grada dovode u izravnu vezu s epidemijom.⁶⁹ Štoviše, Anonimova kronika izričito kaže da to nije bila kuga nego gnjev Božji. Ovakav bogobožan stav nije bio tipičan samo za Dubrovnik, nego se može uočiti u kroničarskim zapisima diljem onodobne Europe.⁷⁰

No, osim osjećaja opće nesigurnosti i straha,⁷¹ treba istaknuti da dubrovačke kronike donose i zanimljive opise same bolesti i simptoma koji se uglavnom poklapaju s opisima epidemije u drugim krajevima.⁷² Pritom valja napomenuti da opis u kronici Nikole Ragnine donosi i neke informacije o načinima prevencije i liječenja bolesti, a koje se uglavnom poklapaju s tadašnjim liječničkim mišljenjima i uvjerenjima.⁷³ Međutim, treba imati na umu da Ragninina kronika nastaje u 15. stoljeću pa je upitno u kojoj se mjeri taj tekst može koristiti kao odraz stavova i opažanja Dubrovčana koji su preživjeli epidemiju crne smrti s polovice 14. stoljeća.

S druge strane, čini se da sve kasnije epidemije koje su tijekom 14. stoljeća poharale Dubrovnik nisu ostavile toliko traga u kroničarskim zapisima. Naime, epidemije iz 1361., 1363. i 70-ih godina 14. stoljeća kao da se nisu toliko dojmile kroničara.⁷⁴ Dapače, Rastićeva kronika uopće ne bilježi nijednu od tih epidemija, a Gundulić ih samo spominje.⁷⁵ Kronika Nikole Ragnine i zapisi anonimnih dubrovačkih kroničara bilježe epidemiju iz 1361. godine u

⁶⁶ Anonim, 39.

⁶⁷ *Monumenta Ragusina* sv. 2, 11.

⁶⁸ ... *Cunço sia che neli anni domini MoCCCoXLoVIIIo. Lo nostro signor Dio mando çudisio oribile et inaudito in lo universo mundo si soura li Christiany come soura li pagani ... (Opera pia, 92, sv. 3, fol. 9).*

⁶⁹ Ragnina, 228; Anonim, 39.

⁷⁰ Cohn, "The Black Death...", 705-708.

⁷¹ Gondola primjerice navodi da su u početku liječnici i svećenici pomagali oboljelima, no kad je bolest uzela maha, ljudi su umirali bez liječničke pomoći i bez posljednjeg sakramenta (Gondola, 391).

⁷² Ragnina, 227; Gondola, 391.

⁷³ Ragnina, 227-228.

⁷⁴ U Ragnininoj kronici spominje se i jedna epidemija koja je poharala Dubrovnik 1357. godine (Ragnina, 229). Međutim, u sačuvanim zapisnicima dubrovačkih vijeća nema traga bilo kakvim odredbama koje bi dale naslutiti prisutnost bilo kakve epidemije tijekom te godine (*Monumenta Ragusina* sv. 2, 171-205).

⁷⁵ Gondola, 392.

osnovnim crtama.⁷⁶ Ragninin zapis je nešto detaljniji te navodi broj žrtava (2500), uočavajući da je ova epidemija više kosila bogate i sasvim malu djecu. I opisi epidemije 1363. godine relativno su kratki, no i anonimni kroničar i Nikola Ragnina izjavljuju da se nakon te epidemije broj darovanja crkvama i samostanima značajno povećao.⁷⁷ Uz taj porast pijeteta zgodno je spomenuti da je iz razdoblja te epidemije sačuvano nešto manje od tri stotine oporuka, a koje još nisu historiografski obrađene.⁷⁸ No, broj oporuka sugerira da je i ova epidemija vrlo vjerojatno bila demografski prilično pogubna za Dubrovčane.

Uz epidemije iz 60-ih godina 14. stoljeća zanimljivo je primijetiti da se i u kronikama i drugim izvorima talijanske provenijencije može uočiti vrlo slična pojava kao i u Dubrovniku. Naime, dok su kroničarski opisi epidemije iz 1348. godine ispunjeni stravom i bogobojaznošću, izvori koji govore o epidemijama iz 60-ih bude više nade u mogućnost izlječenja, a istodobno kao da odražavaju racionalniji stav prema bolesti.⁷⁹

No, iako dubrovački kroničarski zapisi daju šture informacije o epidemijama 60-ih godina, to ne znači da su one bile male. Njihovu žestinu potvrđuju i zapisnici dubrovačkih vijeća iz tog razdoblja.⁸⁰ Prema njima, čini se da epidemija 1361. i nije previše zabrinjavala dubrovačke vlasti koje su se tada nalazile usred ratnog sukoba s Vojislavom Vojinovićem. Međutim, iz njihovih odluka ipak se vidi da je bolest uzimala svoj danak jer je, primjerice, tijekom kasnog ljeta i jeseni te godine jedan broj dužnosnika, vojnika i drugih službenika bio oslobođen obaveza zbog bolesti.⁸¹ Na osnovi te odredbe moglo bi se posumnjati da je ova epidemija odnosila više muških osoba. Naime, brojne europske kronike svjedoče da je epidemija iz 1361. kosila prije svega mušku čeljad⁸² pa bi se dubrovački primjer dobro uklopio u tu sliku. No, kako su vijesti što ih dubrovački izvori donose iznimno šturi, ovo će pitanje zasad morati ostati bez konačnog odgovora.

Nasuprot tome, čini se da se epidemija 1363. više dojmila dubrovačkih vijećnika te ih "natjerala" na neke mjere predostrožnosti. Naime, polovicom svibnja 1363. u Dubrovnik stižu vijesti o epidemiji u Apuliji i Markama te dubrovačke vlasti donose zabranu dolaska u Dubrovnik za sve koji su zaraženi ili dolaze iz zaraženih krajeva, a i Dubrovčanima je bilo zabranjeno putovati u te krajeve.⁸³ No, bez obzira na te mjere, čini se da je epidemija tada već bila u Dubrovniku i da je velikom brzinom odnosila živote Dubrovčana pa preživjeli nisu stizali propisno ukapati preminule. Stoga su dubrovačke vlasti već krajem svibnja bile prisiljene donijeti propise o ukopu.⁸⁴ Štoviše, čini se da su mnogi umirali a da nisu propisno

⁷⁶ Anonim, 41; Ragnina, 233.

⁷⁷ Anonim, 41; Ragnina, 234.

⁷⁸ Risto Jeremić i Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika sv. 1* (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938.), 68.

⁷⁹ Cohn, "The Black Death...", 705-708.

⁸⁰ Zapisnici dubrovačkih vijeća za razdoblje od 1359. do 1364. objavljeni su u: *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 27, Monumenta Ragusina - Libri reformationum vol. 3*, ur. Josip Gelcich (Zagreb: JAZU, 1895.). Dalje: *Monumenta Ragusina sv. 3*.

⁸¹ *Monumenta Ragusina sv. 3*, 115, 126, 127, 128, 130.

⁸² *The Black Death*, ur. Rosemary Horrox (Manchester - New York: Manchester University Press, 1994.), 85-88.

⁸³ *Monumenta Ragusina sv. 3*, 265.

⁸⁴ Isto, 268.

načinili oporuku ni podmirili dugove pa su ste tim problemom dubrovačke vlasti bavile još u siječnju iduće godine.⁸⁵

No, bez obzira na učinke i silinu, čini se da je epidemija minula već krajem kolovoza jer dubrovački vijećnici tada odlučuju nagraditi barbira Petra što je tijekom epidemije liječio oboljele.⁸⁶ Zanimljivo je primijetiti da se u tim odredbama ne spominje nijedan liječnik, iako je poznato da ih je tad u gradu djelovalo nekoliko - Mihajlo kirurg (*magister Michael cyroycus*), Kobelije kirurg (*magister Cobellus chirurgicus*), Kristofan fizik (*magister Christophanus phisicus*), Guglielmo fizik (*magister Gulielums phisycus*), Toma ser Bone de Nomais kirurg (*magister Thomas ser Bone de Nomais ciroscopicus*).⁸⁷

Prema svemu sudeći, grad se već u rujnu vratio ustaljenom ritmu života i rada. Upravo tada dubrovački vijećnici objavljuju oprost za sve koji su se ogriješili o zakone protiv odlaska u zaražena područja.⁸⁸ Međutim, ova odredba vrlo jasno govori da je, bez obzira na ranija iskustva s epidemijom kuge, bilo onih koji zdravstvene odredbe dubrovačkih vlasti nisu shvaćali ozbiljno. Stoga je vrlo vjerojatno da je bolest u grad došla upravo takvim putem - u tovaru neopreznih trgovaca.

No, iako se čini da je većina epidemija u Dubrovnik dolazila morskim putem, neke su - barem prema kroničarskim zapisima - došle do grada i kopnom. Tako Anonimova kronika bilježi da je epidemija 1371. došla u Dubrovnik zajedno s izbjeglicama iz Bosne.⁸⁹ No, o epidemijama iz 70-ih godina 14. stoljeća u zapisima dubrovačkih kroničara postoji određeno nesuglasje. Naime, u Ragnininoj kronici tvrdi se da su tih godina tri epidemije pohodile Dubrovnik (1371., 1372. i 1374.).⁹⁰ Prema Gundulićevim zapisima epidemije su gradom harale samo 1371. i 1374.,⁹¹ a Anonim, pak, spominje samo epidemiju iz 1373. godine.⁹² On tvrdi da je bolest harala gradom godinu i mjesec dana pa mislim da se tu ustvari radi o istoj epidemiji koju Ragnina i Gundulić smještaju u 1374. godinu.

U dosadašnjoj historiografiji zaključeno je da je tu vjerojatno došlo do dvije epidemije koje su imale nešto manji intenzitet nego njihove prethodnice s polovice stoljeća i iz 60-ih godina. To potvrđuje i broj sačuvanih oporuka iz tog razdoblja. Naime, iz 1371. sačuvano je 66 oporuka, za 1372. godinu 73 oporuke, a u 1373. zabilježeno je samo 11 i u 1374. godini 15 oporuka.⁹³

Ovaj problem zasigurno bi se mogao riješiti uvidom u onodobne zapisnike rada dubrovačkih vijeća. Međutim, upravo za razdoblje 70-ih godina 14. stoljeća najveći dio

⁸⁵ *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 28, *Monumenta Ragusina - Libri reformationum* vol. 4, ur. Josip Gelcich (Zagreb: JAZU, 1896.). Dalje: *Monumenta Ragusina* sv. 4.

⁸⁶ *Monumenta Ragusina* sv. 3, 279.

⁸⁷ Risto Jeremić i Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* sv.2 (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939.), 13-15; Zlata Blažina Tomić, "Historical development of the laws and regulations concerning public health in Dubrovnik (Ragusa) from the 13th - 15th century", (magistarski rad, McGill University, 1981.), 90.

⁸⁸ *Monumenta Ragusina* sv. 3, 286.

⁸⁹ Ragnina, 235. I Anonimova kronika spominje dolazak izbjeglica iz Bosne tijekom 1371. godine, ali ne spominje nikakvu epidemiju. Anonim, 42.

⁹⁰ Ragnina, 235-236.

⁹¹ Gondola, 392.

⁹² Anonim, 42.

⁹³ Jeremić-Tadić, *Prilozi* sv. 1, 69.

tih zapisnika je zagubljen.⁹⁴ Jedini podatak koji sam uspio pronaći a da svjedoči o ovim epidemijama jest pismo dubrovačkog kneza Mateja de Georgija Vlahu Vodopiji datirano 10. veljače 1372. godine. U tom se pismu, uz napatke dubrovačkog kneza spomenutom legatu spominje i da je tijekom prošle epidemije, koja je harala i Venecijom i Dubrovnikom, bio zabranjen trgovački promet između ta dva grada.⁹⁵

Iz te se odredbe, kao i iz onih iz 60-ih godina o zabrani odlaska u zaražene krajeve, vidi da su dubrovačke vlasti shvaćale rizik komunikacije sa zaraženim krajevima. U mjerama koje su poduzimane tijekom 1348. godine ovakvi postupci dubrovačkih vlasti predstavljaju određeni pomak. Ipak, te restrikcije trgovanja iz razdoblja epidemija 60-ih i 70-ih bile su privremenog karaktera te u osnovi nisu imale javno-zdravstvena obilježja.⁹⁶

Prve zakonodavne mjere koje su za cilj imale sprečavanje pojave epidemije u zajednici pojavile su se tek 1374. u Milanu. Međutim, zbog određenih manjkavosti, nekonzistentnosti u njihovu provođenju i nerazumijevanja koncepta širenja bolesti te mjere nisu uvijek polučile željeni uspjeh.⁹⁷ Ipak, cijeli je pothvat imao odjeka jer i Venecija ubrzo uvodi slične mjere kontrole i blokade prometa s ciljem sprečavanja epidemije.⁹⁸ No, potpuno zatvaranje i blokada prometa za trgovački je grad značio golem gospodarski gubitak, a istodobno takve mjere nisu uvijek sprečavale širenje epidemije. Stoga su dubrovački vijećnici, na temelju iskustava s ranijim epidemijama, shvatili da se mora iznaći sustav mjera koji s jedne strane ne bi zaustavljao promet ljudi i roba, ali bi istodobno omogućavao kontrolu putem koje bi se moglo spriječiti da bolest dođe do grada.

U srpnju 1377. dubrovačke su vlasti donijele zakon o zabrani ulaska u Dubrovnik onima koji dolaze iz zaraženih krajeva.⁹⁹ On se razlikovao od svih dotadašnjih mjera za prevenciju epidemije jer je zadovoljavao navedene uvjete - nezaustavljanje prometa ljudi i roba te njihovu istodobnu kontrolu. Iako ovaj zakon nije u potpunosti spriječio kasnija pojavljivanja epidemije u Dubrovniku, ipak označava bitnu prekretnicu u odnosu prema epidemijским bolestima. Osnovni koncept bolesti i dalje je ostao nepoznat, ali to je bio prvi pravi pomak u smislu efektivne borbe protiv crne smrti.¹⁰⁰ No, učinak tih mjera i dalje je ostajao dvojben jer je kuga i tijekom ranog novog vijeka ostala stalna prijetnja životima pojedinaca i zajednice.

Pokušavajući rezimirati sve rečeno, možemo zaključiti da je crna smrt iz 1348. godine ostavila velik trag na društvene i gospodarske strukture srednjovjekovnog Dubrovnika. Utjecaj na gospodarstvo vjerojatno je bio najočitiiji jer su cijene gotovo svih proizvoda te cijene rada trajno zadržale veće vrijednosti. Podaci sačuvani u dubrovačkim kronikama trebali bi se preispitati i pokušati dovesti u vezu s ostalom građom relevantnom za

⁹⁴ Izgubljeni su zapisnici za razdoblje od 1368. do 1378. godine. Usporediti: Josip Gelčić, "Dubrovački arhiv" *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 22 (1910.): 546.

⁹⁵ *Monumenta Ragusina* sv. 4, 130.

⁹⁶ Mirko Dražen Grmek, "Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen Age: Les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine a Dubrovnik (1377)" *Rad JAZU* 384 (1980.): 47-49; Blažina, *Historical development*, 71.

⁹⁷ Grmek, *Le concept d'infection*, 40-42; Blažina, *Historical development*, 72.

⁹⁸ Grmek, *Le concept d'infection*, 42-47.

⁹⁹ *Liber viridis*, ur. Branislav Nedeljković, u Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, s. 3, vol. 23., (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1984.), c. 49; O tome vidjeti i: Grmek, *Le concept d'infection*, 49-54.

¹⁰⁰ O tome vidjeti radove objavljene u povodu 600. godišnjice dubrovačke karantene u *Rad JAZU* 384 (1980.).

demografska istraživanja jer upućuju na moguće reinterpretacije naše slike o brojnosti stanovništva srednjovjekovnog Dubrovnika. Sam utjecaj te epidemije na mentalne strukture srednjovjekovne dubrovačke zajednice mnogo je teže "uhvatiti". No, podaci koje pružaju dubrovački dokumenti, u usporedbi sa sličnim istraživanjima u onodobnim talijanskim gradskim zajednicama, sugeriraju da je epidemija iz 1348. izazvala panični strah zajednice. Međutim, sačuvana svjedočanstva o kasnijim epidemijama kuge sugeriraju postupnu racionalizaciju stava suvremenika prema bolesti i mogućnostima njezina širenja. Upravo u tom smislu trebalo bi promatrati i dubrovački "izum" karantene iz 1377. godine.

Summary

In this article author analyses some questions regarding the impact of the Black Death on the development of social life of Dubrovnik during the decades that followed, and whether this epidemic was turning-point in Dubrovnik's history. All the extent sources witness a huge demographic loss, though it is still not possible to determine its exact numbers. On the other hand, impact on Dubrovnik's economy is rather evident since the demographic loss caused permanent increase of all the prices. According to all the sources, this epidemic provoked a horrible terror, and made majority of people to think about their own fragileness and mortality; especially since most of them saw Black Death as a divine act. Thus, the Black Death was only the first strike (or shock) that disturbed mental structures of medieval population of Dubrovnik. It seems that those who survived thought that they managed to escape or to redeem. The actions of Dubrovnik authorities during the plague epidemic that came in 60's and 70's of the same century illustrate that they have not learned anything during the previous plague.

The result of a supposed mental change, provoked by the plague, can be noticed in 1377 - when city of Dubrovnik organized the first health quarantine. From the all above said it is clear that the epidemic from the mid fourteenth century marked only the first step regarding the late medieval changes in social and mental structures. More significant changes in attitude towards life and death, evident in the late medieval period, were caused primarily by the constant reoccurrences of the plague in Dubrovnik and its vicinity. However, one must not omit other factors (economy and political development) as important causes of this change.

Ekonomaska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Scientific Research Journal for Economic and Environmental History

Volumen 2 / Broj 2
Zagreb - Samobor 2006.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic and Environmental History

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekt »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(voditelj: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Urednici / Editors-in-chief:

Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Nataša Štefanec, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb, Hrvatska)
Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (Zagreb, Hrvatska),
Zrinka Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (Zagreb, Hrvatska),
Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil İnalçik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetić (*Padova, Italija*),
Aleksandar Jakir (*Marburg, Njemačka*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*),
Marino Manin (Zagreb, Hrvatska), Kristina Milković (Zagreb, Hrvatska), Ivan Mirnik (Zagreb, Hrvatska),
Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Rijeka, Hrvatska*), Gordan Ravančić (Zagreb, Hrvatska),
Marko Šarić (Zagreb, Hrvatska), Nataša Štefanec (Zagreb, Hrvatska), Mladen Tomorad (Zagreb, Hrvatska),
Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (Zagreb, Hrvatska), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Grafički urednik / Graphic design:

Alojz Zaborac

Prijelom / Layout:

Meridijani, Hrvoje Herceg

Lektura / Language editing:

Lidija Menges

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2006.

Adresa uredništva / Mailing address:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Na naslovnici:

Područje Legrada i Đelekovca na karti iz 18. stoljeća